

گونه‌شناسی منابع علوم و فنون قرائت در حوزه اصطلاحات دانش قرائت*

محمدعلی رضایی اصفهانی** و محمد امینی تهرانی***

چکیده

بررسی زبان دانش و شیوه تعلیم و تعلم آنها از نیازهای ضروری در علوم اسلامی است. توجه به اصطلاحات دانش قرائت و علوم وابسته به آن به عنوان یکی از علوم متقدم اسلامی از جمله راهکارهای بایسته در حوزه تحلیل زبان دانش قرائت به شمار می‌رود. موضوع اصلی این نوشتار بررسی منابع اصطلاح‌شناسی در حوزه دانش قرائت و علوم مرتبط با آن و گونه‌شناسی این منابع است. نتایج مهمی که با بررسی منابع به دست آمده آن است که عمده فعالیت‌ها در این بخش، از سوی دانشمندان اهل سنت انجام شده است و دانشمندان شیعه سهم کمی را به خود اختصاص داده‌اند. ترجمه، تدوین متون، نقد کتب مصطلحات، بررسی خاستگاه اصطلاحات، گونه‌شناسی آنها و بررسی نقش دانشمندان فریقین از جمله فعالیت‌های مفید و لازم در این عرصه است. اصطلاحات دانش قرائت بر اساس رابطه معنایی به اقسام گوناگونی مانند متداخل، مشترک، متباین، مترادف، قابل تقسیم‌پذیر است. این پژوهش گونه‌شناسی منابع دانش قرائت، زمینه‌های تحقیق در این عرصه را روشن نموده و منابع مورد نیاز را به علاقه‌مندان این رشته معرفی نموده است.

واژگان کلیدی: گونه‌شناسی، منابع علوم و فنون قرائت، اصطلاح، مصطلحات، دانش قرائت

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۲/۱۰ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۰۵/۰۸.

** استاد جامعه المصطفی العالمیه و هیئت علمی پاره‌وقت مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی Rezaee@Quransc.com

*** دانش‌آموخته دکتری تفسیر تطبیقی جامعه المصطفی العالمیه (نویسنده مسئول): Amini63chmail.ir

مقدمه

شیوه تعلیم و تعلم هر دانشی از مباحث کلیدی و مهم آن دانش است که می‌توان مطالعه درباره آن را از جمله مباحث مطالعات درجه دوم و در حوزه فلسفه علوم به شمار آورد. یکی از شیوه‌های مؤثر در یادگیری هر دانشی بررسی اصطلاحات مرتبط با آن است. بر همین اساس، بسیاری از محققان و نویسندگان در کتاب‌های خاصی به بررسی اصطلاحات دانش‌های حوزه‌های مختلف پرداخته‌اند و در این مسیر کتبی در حوزه اصطلاحات‌شناسی خلق کرده‌اند.

شناخت اصطلاحات یک دانش، دروازه ورود به مباحث آن به شمار می‌رود؛ زیرا اولین گام در تحلیل هر دانشی، درک اصطلاحات پایه و اساسی آن است و فهم این اصطلاحات می‌تواند راه‌شکای مباحث دیگر علم باشد که به عنوان مبادی تصویری آن دانش فرض می‌شود.

در هر دانشی، مطالب آن در قالب الفاظ و اصطلاحات خاصی بیان می‌شود. هدف از جعل «اصطلاح» در هر علمی، بازگویی مفهوم گسترده با کوتاه‌ترین عبارت است. اگر «جعل اصطلاح» در کار نبود، لازم بود در هر مورد با طولانی‌ترین عبارت، مقصود ادا گردد که هم وقت‌گزینه و نویسنده تلف می‌شود و هم وقت مخاطب و خواننده؛ به سبب همین صرفه‌جویی و پرهیز از هزینه وقت زیاد، دانشمندان هر علمی برای مفاهیمی پرکاربرد آن علم به جعل اصطلاح نموده‌اند (ملکی اصفهانی، سبجانی تبریزی، فرهنگ اصطلاحات اصول، ۱۳۸۷: ۵/۱). در تحصیل علوم و فراگیری فنون، اصطلاح بیش از هر چیز مورد نیاز پژوهندگان است. اصطلاح در هر علمی دارای چنان موقعیت و خصوصیتی است که اگر تازه‌وارد و مبتدی از آن بی‌خبر باشد، پیشرفت و موفقیتی در آن زمینه نخواهد داشت؛ به عبارت دیگر، اصطلاح در هر فنی کلید حل معمای آن فن به شمار می‌رود (تهانوی، کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، ۱/۱).

۱۴۴

نگارنده این نوشتار بر آن است تا بررسی گونه‌های منابع موجود در حوزه اصطلاحات علوم و فنون قرائات، راه را جهت تعلم هر چه بهتر این دانش هموار نماید. این امر سبب روشن شدن زمینه‌های تحقیق در این حوزه می‌گردد. مضافاً اینکه بررسی نقاط قوت و ضعف فعالیت‌های دانشمندان در این عرصه می‌تواند زمینه تکمیل هر چه بهتر این کار را فراهم نماید.

۱- اصطلاح یا عرف خاص

«اصطلاح» نقل لفظ از معنای لغوی به معنای دیگر به دلیل مناسبتی است که بین آن دو وجود دارد. در این واژه نوعی معنای مصالحه و قرارداد نهفته است که به معنای قرارداد میان عده‌ای به منظور به کارگیری یک واژه در معنای مورد نظر است (جوهری، الصحاح، ۱۳۷۶: ۱/۳۸۳). برای اینکه این تعریف از اصطلاح با «مجاز» اشتباه نشود، باید گفت معانی اصطلاحی در معنای جدید وضع شده و معنای اصطلاحی معنای حقیقی جدیدی است که به کلمه اعطا شده است.

«عرف» در زبان عربی به معنای شناخت، شناخته و نیکو، معروف و شناخته شده است (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴: ۹/۲۳۶). هر پدیده‌ای است که در میان مردم رایج می‌شود، هر شیوه عملی یا قولی است که در بین اکثر توده‌ها و اقشار مردم متداول و متعارف می‌گردد و از آن پیروی می‌شود (دامن پاک مقدم، بررسی نظریه عرفی بودن زبان قرآن، ۱۳۸۰: ۳۰). عرف خاص، عرفی است که فقط گروه خاصی در آن شرکت دارند و یک عامل خاص از قبیل زمان ویژه، مکان ویژه، شغل و صنعتی ویژه یا علم، هنر و فرهنگ ویژه، این گروه را گرد خود جمع کرده است (همان، ۳۳).

عرف خاص در مورد قرآن کریم به این معناست که قرآن دارای اصطلاحات ویژه خود است؛ یعنی همان طور که کسی بخواهد متون پزشکی را بفهمد ناچار از آشنایی با فرهنگ اصطلاحات پزشکی است، برای فهمیدن قرآن نیز باید با فرهنگ دین و اصطلاحات آن، به ویژه دین اسلام، آشنا باشد (شاکر، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ۱۳۸۲: ۱۲۱). کلمه‌ای که در معنای مورد نظر شارع به کار رود و در آن معنا حقیقت گردد، حقیقت شرعیه نام می‌گیرد (حفناوی، دراسات اصولیه فی القرآن الکریم، ۱۴۲۲: ۲۲۳)؛ بنابراین، اصطلاحات دانش قرائت، کلماتی است که از سوی دانشمندان این دانش، در معنای خاص و مرتبط با این حوزه علمی به کار گرفته شده است.

۲- مصطلحات یا اصطلاح‌نامه

اصطلاح‌نامه معادل کلمه لاتینی تزاروس THESAURUS است که به واژگان‌نامه، گنجواژه و در عربی به کنز الاصطلاح معروف است و مجموعه‌ای است مشتمل بر واژه‌ها، اصطلاحات و حتی اطلاعات درباره حوزه خاصی از معرفت بشری. واحد تشکیل‌دهنده اصطلاح‌نامه، مدخل‌ها و واژه‌هایی است که تبلور اصطلاحات یا در برگیرنده مسائل متن و مدرک مورد نظر می‌باشد (یعقوب‌زاده، اصطلاح‌نامه علوم قرآنی، ۱۳۷۶: ۱۳).

کتاب مربوط اصطلاحات از زمان گذشته تاکنون نام‌های متفاوتی را به خود گرفته است که می‌توان به عناوینی مانند «الحدود»، «التعريفات»، «معجم»، «مصطلحات» و «فرهنگ اصطلاحات» اشاره داشت. این عناوین به همراه کتاب مربوط به دانش قرائات در ادامه از نظر می‌گذرد.

تفاوت‌هایی میان فرهنگ با دائرة المعارف وجود دارد. در این زمینه باید گفت: فرهنگ منبعی دقیق، موثق و معتبر درباره واژگان یا اصطلاحات تمام یا بخشی از زبان یا رشته‌ای خاص از معارف و علوم است که بر اساس نظامی خاص و به طور معمول الفبایی مرتب می‌شود. فرهنگ‌ها به دو دسته عمومی و تخصصی تقسیم می‌شوند؛ فرهنگ‌های عمومی (واژه‌نامه یا لغت‌نامه) منابعی‌اند که در آنها واژگان و تعابیر یک زبان یا گویشی خاص از یک زبان به همراه معانی و وجه دستوری آنها گرد آمده است.

فرهنگ‌های تخصصی منابعی‌اند که در آنها واژگان و اصطلاحات یک رشته خاص از معارف و علوم به همراه معانی آنها و توضیحات لازم جمع شده است. سابقه تألیف این فرهنگ‌ها به زبان فارسی چندان طولانی نیست. نخستین فرهنگ‌های تخصصی مانند فرهنگ نظامی نگاشته سروان ضرغامی و سروان زرگر خوشنویسان، فرهنگ بازرگانی نگاشته نیکار و فرهنگ حقوقی نگاشته جعفری لنگرودی است. امروزه فرهنگ‌های تخصصی بسیاری در دسترس دانش‌پژوهان هر یک از علوم می‌باشد.

دائرة المعارف نیز منبعی است دقیق و موثق که در آن مهم‌ترین و اساسی‌ترین اطلاعات لازم در همه رشته‌های معارف بشری یا رشته‌ای خاص بر اساس نظامی منطقی و بیشتر الفبایی فراهم می‌آید. مشابهت فرهنگ با دائرة المعارف در این است که اولاً هر دو از کتاب‌های مرجع‌اند که خواننده هنگام نیاز به آن مراجعه می‌کند. ثانیاً دائرة المعارف‌ها نیز از نظر شمول همانند فرهنگ‌ها، عمومی یا تخصصی‌اند و ثالثاً نظم هر دو غالباً الفبایی است. تفاوت عمده این دو در این است که هدف در فرهنگ‌نویسی، ارائه اطلاعات پایه و اساسی به اختصار است، اما در دائرة المعارف‌نویسی، ارائه اطلاعات گسترده‌تر، عمیق‌تر و دسته‌بندی شده‌تر است؛ از این رو، اگر دانش‌پژوهی اطلاعات مختصر پیرامون یک واژه به لحاظ معنا و کاربرد آن در یک علم خاص بخواهد، به فرهنگ مراجعه می‌کند و اگر درباره همان واژه یا موضوع، اطلاعاتی فراتر بخواهد، به دائرة المعارف مراجعه می‌کند (هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (علیهم‌السلام)، ۱۴۲۶: ۱/ ۵۰).

اهداف تألیف کتب اصطلاح‌شناسی

۱. اصطلاحات؛ کلید فهم دانش‌ها

کتب علمی پر است از کلماتی که نزد دانشمندان آن علم دارای معانی خاصی هستند که به آنها اصطلاحات یا عرفیات خاص یک دانش گفته می‌شود. فهم دقیق کتب علمی مستلزم فهم دقیق اصطلاحات آن است. رمز ورود به هر دانشی در مرحله اول نیازمند یادگیری چنین کلماتی است.

۲. تسریع در فهم دانش‌ها و انجام تحقیقات علمی

بسیاری از اوقات، محققى برای پیدا کردن معنای اصطلاحی یک واژه زمان زیادی را صرف می‌کند و در لابلای کتب مربوط به یک دانش جست‌وجو می‌کند تا معنای آن را از دیدگاه دانشمندان یک علم کسب نماید، اما اگر کتابی اصطلاح‌شناسی در اختیار وی باشد، به سرعت می‌تواند به معنای آن واژه دست یابد. همین امر سبب شده است تا عده‌ای به تألیف این کتب روی آورند (شافعی حفیان، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، ۱۴۲۲: ۸).

گونه‌های منابع اصطلاح‌شناسی

معیار اصلی بر اساس اختصاص داشتن به دانش قرائت

منابع اصطلاح‌شناسی دانش قرائات را می‌توان بر اساس اختصاص داشتن یا نداشتن به این حوزه، به دو دسته تقسیم نمود؛ منابع خاص و منابع عام.

الف) منابع خاص دانش قرائت

مراد از منابع خاص دانش قرائت منابعی است که فقط به اصطلاحات دانش قرائت و علوم نزدیک به آن مانند علم الرسم، علم الضبط و تجوید پرداخته باشد. که در ذیل این منابع معرفی می‌شوند:

یک - اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات

یکی از آثار مشهور کتاب «اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات» است که توسط احمد محمود عبدالسمیع الشافعی الحفیان به نگارش در آمده است. این کتاب در یک جلد و برای اولین بار از سوی دارالکتب العلمیه در سال ۱۴۲۲ق به چاپ رسید. نویسنده کتاب برای تألیف این کتاب، بیش از صد منبع اصلی را مورد بررسی قرار داده است (الشافعی الحفیان، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، ۱۴۲۲: ۹).

وی قبل از تبیین اصطلاحات مرتبط با قرائت در حدود ۱۱۰ صفحه به توضیح برخی از کلیات مرتبط با دانش قرائت مانند مبادی دانش قرائت، تاریخ پیدایش، زندگینامه قراء سبعة و قراء چهارده گانه، تفاوت میان طریق و روایت و آداب قرائت پرداخته است.

از ویژگی‌های جالب این مقدمه آن است که وی به برخی از رموز حرفی یا کلمه‌ای که متداول میان نویسندگان کتب قرائت اشاره داشته و آن را معنا کرده است. وی در این بخش، رموزی را که در کتاب شاطبیه و کتاب رموز «غیث النفع فی القراءات السبع» به کار رفته، ارائه نموده است.

وی معتقد است در کتاب شاطبیه، واژه «صحبة» کنایه از شعبة، حمزة و کسائی واژه «صحاب» را کنایه از حفص، حمزة و کسائی، واژه «عم» کنایه از نافع و ابن عامر، واژه «سما» کنایه از نافع، ابن کثیر و أبوعمر، واژه «حق» کنایه از ابن کثیر و أبوعمر، واژه «نفر» کنایه از ابن کثیر، أبو عمرو و ابن عامر و واژه «حرمی» کنایه از نافع و ابن کثیر است. وی همچنین در کتاب «غیث النفع فی القراءات السبع» که توسط ابن جزری تألیف شده، «مکی» را رمزی برای ابن کثیر، «البصری» را رمزی برای أبوعمر، «الأخوان» را رمزی برای حمزة و کسائی، «النحویان» را رمزی برای أبوبکر و کسائی و «الحرمیان» را رمزی برای نافع و ابن کثیر می‌داند.

وی در قسمت اصلی کتاب خود که مربوط به توضیح مصطلحات قرائت است، بر اساس ترتیب حروف الفبا عمل نکرده است و با توضیح اصطلاح «سوره»، این بخش را آغاز کرده است (شافعی حفیان، اشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القراءات، ۱۴۲۲: ۱۳۴). شافعی حفیان متن منظوم «الدرة المضیة فی القراءات الثلاثة المتممة للعشرة» اثر ابن جزری (۸۳۳ق) را آورده است (همان، ۲۵۶).

بخش پایانی این کتاب نیز شامل سه قسمتی است که به اصل کتاب ملحق شده است. این سه قسمت درباره علت ورود «الله اکبر» در هنگام شروع، وصل سوره‌ها به یکدیگر، شیوه ختم قرآن در میان سلف و امور منهی در قرائت می‌باشد (همان، ۲۷۲).

یکی از ویژگی‌های این کتاب آن است که برخلاف روش اکثر کتب مصطلحات، تنظیم اصطلاحات بر اساس ترتیب الفبایی نیست. حتی در برخی موارد، اصطلاحاتی را که دارای معانی نزدیک به هم‌اند، در کنار یکدیگر قرار داده است. کنار هم قرار دادن اصطلاحی مانند «قراءت» در کنار دو اصطلاح «روایت» و «طریق» و اصطلاحی مانند «تشدید» در کنار

«تسهیل» و «تخفیف» نمونه‌ای از این روش است (همان، ۱۵۵ و ۱۷۴). طرح اصطلاحاتی مرتبط با صفات حروف و اصطلاحات مرتبط با مخارج حروف در دو بخش جداگانه و در کنار هم، شاهدهی دیگر بر این روش است (همان، ۲۴۵ و ۲۴۹).

نویسنده ضمن بیان برخی از اصطلاحات مانند سوره، لحن، حدر، تواتر و برخی دیگر به طرح مباحث موضوعی مرتبط با این اصطلاحات در دانش قرائت پرداخته و مطالب ارزنده‌ای ارائه داده است (همان، ۱۳۵ و ۱۶۰ و ۱۶۵ و ۲۰۸).

این کتاب را می‌توان در زمره کتاب‌های میانه و متوسط در حوزه اصطلاحات قرائات دانست و با توجه به برخوردار بودن از اصطلاحات کلیدی دانش قرائت، قابل استفاده در مطالعات اولیه این دانش است.

دو - مصطلحات العبارات

این کتاب با عنوان «مختصر العبارات لمعجم مصطلحات القرائات» به قلم ابراهیم بن سعید الدوسری از سوی انتشارات دارالحضاره للنشر و التوزیع در سال ۱۴۲۹ق در ریاض به چاپ رسید. نویسنده این کتاب، قبلاً کتابی را با عنوان «التجريد لمعجم مصطلحات التجويد» نوشته است (دوسری، مختصر العبارات لمعجم مصطلحات القرائات، ۱۴۲۹: ۵). وی به دلیل ارتباط بسیار زیاد دو دانش علم الرسم و علم الضبط، اصطلاحات این دو دانش را نیز در کتاب آورده است.

اعتماد به عرف قراء، پرهیز از تفصیل در توضیح معنای اصطلاحات، ذکر معانی مختلف اصطلاحی برای یک واژه در صورت وجود و مرتب کردن اصطلاحات بر اساس حروف الفبای عربی، از ویژگی‌های مهمی است که نویسنده برای کتاب خود برمی‌شمرد (همان، ۵). نویسنده در اصطلاحاتی که مترداف و هم معنا هستند، به توضیح واژه در اصطلاح اول اکتفاء کرده و در مورد دوم خواننده را به واژه مترادف قبلی ارجاع می‌دهد. وی در این کتاب به تبیین ۴۷۴ واژه پرداخته و برای، تألیف این کتاب از ۷۷ منبع از منابع مهم قرائات بهره برده است.

سه - معجم المصطلحات فی علمی القرائات و التجويد

این کتاب نیز تألیف ابراهیم بن سعید دوسری است که در سال ۱۴۲۵ق در ریاض از سوی انتشارات دانشگاه محمد بن سعود برای اولین بار چاپ شد. وی در مقدمه این کتاب به بیان ارزش کار خود و جایگاه قرائات و تجويد در میان دیگر علوم پرداخته (دوسری، معجم المصطلحات فی علمی القرائات و التجويد، ۱۴۲۵: ۶) و جمع میان اصطلاحات دانش تجويد و

قراءات، بیان ششصد اصطلاح در این حوزه، دقت در نقل مطالب از منابع معتبر را از امتیازات کتاب خود شمرده است. لازم به ذکر است که بسیاری از اصطلاحات این کتاب، در کتاب دیگر وی با نام «مختصر القراءات لمعجم مصطلحات القراءات» وجود دارد. که وی در این کتاب ۶۵۸ اصطلاح را تبیین نموده و در حدود صد منبع از منابع مهم دو علم قراءات و تجوید را مورد بررسی قرار داده است.

چهار - معجم مصطلحات علم القراءات القرآنیه

کتاب «معجم مصطلحات علم القراءات القرآنیه» از عبدالعلی مسؤل از سوی انتشارات دارالسلام در سال ۱۴۲۸ق. در شهر قاهره مصر به زیور طبع آراسته گردید. نویسنده از اساتید دانشگاه محمد بن عبدالله در شهر «فاس» در کشور مغرب است. وی مدرس علوم شریعت، علوم ادبی و علوم معقول در این دانشگاه است. از وی تألیفات عدیده‌ای در علوم قرآنی و قراءات به چاپ رسیده است (مسؤل، معجم مصطلحات علم القراءات القرآنیه، ۱۴۲۸: ۴۱۳).

نام کامل این کتاب «معجم مصطلحات علم القراءات القرآنیه و ما يتعلق به» است. در این کتاب اصطلاحات علمی که ارتباط بسیار زیادی با دانش قراءات دارند، مانند تجوید، رسم، ضبط نیز آورده شده است.

شیوه نویسنده آن است که ذیل هر واژه، ابتدا معنای لغوی و در ادامه تبیین معنا یا معانی اصطلاحی واژه را می‌آورد (همان، ۵). روش وی در مورد اصطلاحات مترادف، توضیح مشهورترین اصطلاح و ارجاع بقیه مصطلحات به مصطلح مشهورتر است. ترتیب مصطلحات این کتاب، بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است.

از ویژگی‌های متمایز این اثر نسبت به کتب دیگر، استفاده از شاهد مثال‌های متعدد به منظور تبیین هر چه بهتر اصطلاحات است. وی در این باره از اشعار ابن جزری در مقدمه مشهورش و از اشعار شاطبی نیز استفاده کرده است. یکی دیگر از این ویژگی‌ها تبیین اصطلاحاتی است که در نظر ابتدایی، مترادف به نظر می‌رسد، اما با یکدیگر تفاوت دارند. در این موارد، نویسنده به بیان فروق این اصطلاحات نیز اقدام نموده است. (همان، ۹).

گونه‌های مختلفی از اصطلاحات در این کتاب ملاحظه می‌شود. وجود مصطلحات حرفی و مصطلحات دانش تشریح و دانش آواشناسی (علم الاصوات) مانند حلق، حنجره، لثه گواه بر این مدعاست (همان، ۱۰).

تقسیم‌بندی اصطلاحات دانش قرائات و متعلقات آن بر اساس روابط منطقی و تبیین آنها از قسمت‌های بسیار مفید این کتاب است که در یادگیری مصطلحات کمک شایانی می‌کند. وی ارتباط معنایی مصطلحات دانش قرائات را در سه رابطه تباین، ترادف و اشتراک لفظی بیان می‌نماید. تباین را نیز به دو قسم تباین کلی و تباین جزئی تقسیم می‌کند. وی برای تباین کلی دو معنا ذکر کرده است. معنای اول آن است که یک اصطلاح دارای دو معنای متضاد باشد، مانند آنکه اصطلاح ارسال هم به معنای حرکت دادن به یاء اضافه و هم به معنای ساکن کردن یاء اضافه در هنگام قرائت از سوی دانشمندان قرائات استعمال شده است (همان، ۱۱).

معنای دیگر تباین از دیدگاه وی آن است که معنای دو اصطلاح نسبت به یکدیگر رابطه‌ای متضاد داشته باشند. رابطه اصطلاحاتی مانند استعلاء با استفال، تفرخیم با ترفیق و جهر با همس از این نمونه است.

مراد از تباین جزئی آن است که رابطه دو اصطلاح با یکدیگر عموم و خصوص من وجه یا عموم و خصوص مطلق باشد. نمونه‌ای که می‌توان برای عام و خاص مطلق مثال زد، رابطه میان دو اصطلاح «قرائات» و «تجوید» است که از دیدگاه مؤلف، تجوید جزئی از دانش قرائت است (همان، ۱۲). اصطلاحی مانند «تلاوت» با دو اصطلاح «قرائت» و «اداء» رابطه‌ای من وجه دارند (همان، ۱۳).

نمونه‌ای که وی برای اصطلاحات مترادف مثال می‌زند، ترادف اصطلاحاتی مانند «مد طبیعی و قصر» با اصطلاح «مد اصلی و صیغه» است که علت آن به کار بردن دو اصطلاح اولی از سوی ابو عمر دانی و دو اصطلاح بعدی از سوی ابوالاصبغ برای یک معناست (همان، ۱۵).

مراد از مشترک لفظی نیز آن است که یک اصطلاح در ابواب متعدد دانش قرائت برای معنای متعددی به کار گرفته شده است. اصطلاحی مانند «تخفیف» از این نمونه است که در بحث هاء کنایه به معنای حذف صله است و در بحث همزه به معنای تسهیل همزه می‌باشد (همان، ۱۸).

نویسنده در ادامه از اصطلاحات ذیل عنوان «اصطلاحات متداخل» سخن به میان می‌آورد؛ اصطلاحاتی است که علاوه بر دانش قرائت در یک یا چند دانش دیگر نیز به کار می‌روند، در حالی که دارای معنای دیگری غیر معنای مورد نظر در دانش قرائت می‌باشند. مثال‌های مشهور آن «اسناد»، «اجازه» و «طریق» است که در دانش قرائت دارای معنایی غیر از دانش حدیث هستند (همان، ۲۰).

این کتاب دارای ۷۸۳ اصطلاح در ارتباط با دانش قرائت و علوم مرتبط با آن است. با توجه به شرح نسبتاً مبسوطی که ذیل اکثر اصطلاحات ارائه شده، می‌توان آن را از کتب مطول در این باره دانست که مطالعه آن حتی برای اساتید این دانش امری پرفایده است.

پنج - الاضائه فی بیان اصول القرائه

این کتاب از کتب اصول قرائات است که نیمه نخست آن کتاب به تبیین اصطلاحات کلیدی مرتبط با اصول قرائات مانند اظهار، ادغام، تتمیم، تشدید و تثقیل و در مجموع به ۳۷ اصطلاح اختصاص یافته است. مؤلف این کتاب، علی محمد الضباع مصری است. وی از طرف الازهر مصر و با تأیید ملک فاروق به سمت شیخ المقاری مصر انتخاب شد. وی در بخش دوم کتاب خود به بیان اصول مختص هشت تن از قراء به همراه اصول چهار طریق از قراء پرداخته است.

مقدمه این کتاب گرچه بسیار مختصر است، در آن به مبادی ده‌گانه دانش قرائت یعنی موضوع، تعریف، مؤلف، فضل دانش، فائده، نسبت قرائت با علوم دیگر، نام دانش، حکم شرعی آن، مسائل و منابع دانش قرائت اشاره کرده است (ضباع، الاضائه فی بیان اصول القرائه، بی‌تا: ۵).

شش - معجم علم الاصوات

کتاب «معجم علم الاصوات» از محمد علی الخولی، در سال ۱۴۰۲ق به چاپ رسیده است. این کتاب در بردارنده اصطلاحات علم الاصوات (آواشناسی) است که از جمله علوم و فنون قرائات به شمار می‌رود.

این کتاب علاوه بر اصطلاحات علم الاصوات، برخی از اصطلاحات دانش قرائت و علوم نزدیک به آن مانند علم الرسم، علم الضبط و تجوید را نیز در خود دارد. اصطلاحاتی مانند ادغام، اطلاق، همس، ترخیم، ترقیق، همزه قطع و وصل و برخی دیگر از اصطلاحات از این قبیل هستند (خولی، معجم علم الاصوات، ۱۴۰۲: ۱۴). نکته مهم در ریشه‌یابی اصطلاحات این دانش آن است که بسیاری از اصطلاحات این کتاب بر گرفته از اصطلاحات انگلیسی است که در آواشناسی غربی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

هفت - آشنایی با اصطلاحات مهم علم قرائت و تجوید

این مجموعه، در اصل جزوه درسی مرتبط با دوره‌های علمی زیر نظر مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران است. این اثر توسط حجت الاسلام و المسلمین محمد رضا شهیدی پور، عضو هیات علمی جامعه المصطفی العالمیه شکل گرفته است.

این اثر، شامل ۱۱۴ اصطلاح مرتبط با دانش قرائات و تجوید است. در این مجموعه اصطلاحاتی مانند اظهار، اخفاء، اقلاب، شفتان، مقری، اقراء، سکت، تسهیل، اشمام و لحن معرفی شده است (شهیدی پور، آشنایی با اصطلاحات مهم علم قرائت و تجوید، ۱۳۸۲: ۱-۱۴).

هشت - فرهنگ اصطلاحات تجوید

کتاب فرهنگ اصطلاحات تجوید به قلم مصطفی اسرار در سال ۱۳۸۲ ش در تهران به چاپ رسیده که در مجموع دارای نود اصطلاح در این حوزه است.

نویسنده در این کتاب اصطلاحات را به صورت مختصر تبیین نموده است. این کتاب دارای اصطلاحاتی مانند مخارج، صفات، احکام، وقف، ابتداء، تجوید، مد و سکون است. می‌تواند منبعی مفید برای اساتید و دانشجویان تجوید به شمار آید (اسرار، فرهنگ اصطلاحات تجوید، ۱۳۸۲: ۵).

ب) منابع عام دانش قرائت

مراد از منابع عام دانش قرائت کتبی است که در بردارنده اصطلاحاتی فراتر از اصطلاحات دانش قرائت و علوم مرتبط با آن می‌باشد. این گونه کتب به دلیل بر داشتن اصطلاحات متعدد چند دانش، در ضمن خود از اصطلاحات دانش قرائت نیز سخن به میان آورده‌اند.

یک - کتب مصطلحات علوم قرآنی

یکی از حوزه‌های مهم در اصطلاح‌شناسی دانش قرائت، کتب اصطلاح‌شناسی علوم قرآن است. چرا که رویکرد اکثر دانشمندان علوم قرآنی آن است که دانش قرائت را بخشی از علوم قرآنی بدانند (دوسری، معجم المصطلحات فی علمی القرائات و التجوید، ۱۴۲۵: ۷).

۱. اصطلاح نامه علوم قرآنی

این کتاب از سوی مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی و مرکز تحقیقات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم با همکاری تعدادی از محققان علوم قرآنی در سال ۱۳۷۶ ش به سرانجام رسید. این طرح قسمتی از طرح کلان این مراکز به منظور تدوین اصطلاح‌نامه‌ای جهت علوم اسلامی است.

این کتاب شامل پیشگفتاری کوتاه و مقدمه‌ای مفصل است و در دو فصل و شش بخش سامان یافته است. قسمت‌های اولیه کتاب درباره اهمیت واژه‌شناسی، کلیاتی در مورد اصطلاح‌نامه و جایگاه آن در نظام اطلاع‌رسانی است.

حدود ۹۰ صفحه این کتاب به مباحث مقدماتی پیش گفته اختصاص دارد و در ادامه بر اساس حروف الفبا، اصطلاحات علوم قرآنی عرضه شده است (اصطلاح نامه علوم قرآنی، مرکز تحقیقات اسلامی و مرکز تحقیقات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶: ۱۰۰).

بخشی از اصطلاحات مرتبط با دانش قرائات که در این کتاب ذکر شده، عبارت است از: ائمه سبعة، قراء سبعة، ابتدا و اقسام آن، احکام حروف، مستحق حروف، تجوید، ادغام، اماله، تخفیف همزه، تسهیل همزه، صفات حروف، طریق قرائات، قواعد قرائت، قواعد کتابت (همان، ۱۰۰-۳۳۳).

۲. دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی

این اثر که محصول تلاش جمعی عده‌ای از محققان زیر نظر بهاء‌الدین خرمشاهی در دو جلد جمع آوری شده است، مجموعه‌ای گران‌بها درباره اصطلاحات علوم قرآن است. بسیاری از اصطلاحات تبیین شده در این کتاب مرتبط با علوم و فنون قرائات است که می‌تواند منبعی سودمند برای محقق باشد.

این کتاب برای اولین بار در سال ۱۳۷۷ش توسط انتشارات ناهید و انتشارات دوستان به چاپ رسید. اگر چه این کتاب بر اساس مقالات مختلف محققان و در قالب یک دائرةالمعارف کوچک طراحی شده، در زمینه تکمیل اطلاعات محققان در زمینه اصطلاحات علوم مرتبط با قرآن کریم منبعی معتبر و مؤثر است.

اصطلاحاتی مانند وقف، ابتداء، ادغام، تجوید، ترتیل، تغنی، تفخیم و ترقیق، حفظ قرآن، ختم قرآن، رسم الخط، سوره، صوت و لحن، قاریان قرآن و قرائت در این کتاب تبیین شده است (خرمشاهی، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ۱۳۸۹: ۱۸۲/۱، ۴۷۷، ۵۱۲، ۶۳۲، ۶۳۳، ۹۴۲، ۹۷۹، ۱۱۰۶، ۱۳۳۳، ۱۶۱۸، ۱۷۴۱، ۲۳۱۷).

از ویژگی‌های مهم این کتاب در زمینه اصطلاحات قرآنی، تنظیم اصطلاحات بر اساس حروف الفبا، تبیین لغوی و اصطلاحاتی واژه‌ها همراه با معرفی منابع مربوط، تبیین سیر تاریخی اصطلاحات در صورت نیاز و بیان دیدگاه‌های مختلف دانشمندان به صورت خلاصه است.

۳. فرهنگ اصطلاحات قرآنی

«فرهنگ اصطلاحات قرآنی» نوشته محمد یوسف حریری، کتابی است به فارسی است که با انگیزه آشنا کردن جوانان با برخی اطلاعات قرآنی سامان یافته است. این کتاب به شرح و توضیح اصطلاحات قرآنی پرداخته و در هر مورد، آیه‌ای از قرآن را که از آن اصطلاح یا برگردان آن استفاده شده، ذکر کرده است. همچنین به توضیح اصطلاحات علوم قرآنی پرداخته است.

چاپ دوم این کتاب همراه با ویرایش و اضافات در پائیز ۱۳۸۴ش در قطع وزیری با جلد گالینگور در ۴۰۶ صفحه از سوی «مؤسسه انتشارات هجرت» در قم منتشر شده است.

مطالب آورده شده ذیل اصطلاحات بسیار مختصر است، اما می‌تواند به شکلی مفید و خلاصه، معنای اصلی کلمات را به مخاطب منتقل نماید (حریری، فرهنگ اصطلاحات قرآنی، ۱۳۸۴: ۵).

دو - کتب مصطلحات دیگر علوم

برخی از کتب اصطلاحی به تبیین معانی اصطلاحی در علوم متعدد پرداخته‌اند. این کتب یا در بردارنده اصطلاحات تمام علوم زمان مصنف بوده‌اند یا علوم اسلامی را پوشش داده‌اند. بخشی از این کتب نیز به معرفی اصطلاحات یک دانش پرداخته‌اند. این کتب نیز در حد خود می‌توانند برای فهم اصطلاحات مرتبط با دانش قرائت موثر باشند. در ابتدا معرفی برخی از کتب اصطلاحی مرتبط با چند دانش قرائت می‌گذرد.

۱. کتب اصطلاحی مرتبط با چند دانش

این بخش به معرفی تعدادی از کتب مرتبط با اصطلاحات چند دانش اشاره دارد که می‌توان از آنها در معنا کردن و ارتباط معنایی میان مصطلحات علوم بهره برد.

الف) جامع العلوم فی اصطلاحات الفنون

«جامع العلوم فی اصطلاحات الفنون» یا «دستور العلماء» اثر قاضی عبدالنبی بن عبدالرسول احمدنگری (۱۱۷۳ ق) از دانشمندان هندی است. این کتاب از جمله دایرةالمعارف‌های اسلامی است که به تبیین اصطلاحات علوم و فنون مختلف در زمان مؤلف پرداخته است (احمد نگری، جامع العلوم فی اصطلاحات الفنون، ۱۳۹۵: ۱/۳). تنها دو جلد از این کتاب موجود است که تا حرف «عین» را در بر دارد و بقیه کتاب مفقود شده است. نویسنده در اثر خود، اصطلاحات علوم عقلی و نقلی و لغات کتب متداول زمان خویش را همراه با توضیح و اشاره به مشکلات و مبهمات اصطلاحات با عباراتی روشن و تعبیراتی واضح تدوین نموده است.

وی اولین باب کتاب خود را «باب الف با الف» نامیده و در همان ابتدای بحث این اشکال را مطرح کرده است: لفظ الف که در ابتدای آن الف بیاید به جهت سکون آن و محال بودن ابتدای به ساکن تصور نمی‌شود. در پاسخ این اشکال آورده است: مراد از الف اول، همزه و مقصود از الف دوم، الف است و در صحاح چنین آمده که الف دو گونه است: ساکن و متحرک، ساکن؛ الف و متحرک، همزه نامیده می‌شود (همان، ۱/۴).

احمدنگری به جهت تیمن و تبرک، کتاب را با لفظ مقدس «الله» آغاز کرده در ادامه نیز الفاظ «احمد» و «أل» را مورد مطالعه قرار داده است (همان، ۱/۵ و ۷). وی با استناد به منابع

اهل سنت، روایات متعددی را در فضیلت اهل بیت (علیهم السلام) و خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله) و مقدم بودن علویون بر سایر افراد ذکر کرده است (همان، ۹/۱). نویسنده در بسیاری موارد به معادل فارسی واژه‌ها اشاره کرده و از اشعار فارسی فراوان استفاده نموده است (همان، ۲۰۴/۱ و ۲۱۶). وی الفاظ و اصطلاحات جمع را به مفردات آنها ارجاع داده است؛ مثلاً «الأزمان» بدون هیچ توضیحی به «الزمان» ارجاع داده است (همان، ۷۷/۱).

برخی از اصطلاحاتی که می‌توان در این کتاب مرتبط با علوم و فنون قرائت دانست، اصطلاحاتی مانند ترتیل (همان، ۲۸۹/۱)، تفخیم (همان، ۳۳۱/۱)، اشمام (همان، ۱۱۸/۱)، اماله (همان، ۱۷۸/۱)، روم (همان، ۱۴۵/۲)، سکون (همان، ۱۷۲/۲) و السکنه (همان، ۱۷۶/۲)، الشدیده (همان، ۲۰۸/۲)، از نمونه اصطلاحات مرتبط با دانش قرائت است که در این کتاب تبیین شده است.

ب) فرهنگ معارف اسلامی

«فرهنگ معارف اسلامی» از سید جعفر سجادی و به زبان فارسی در سه جلد شامل شرح لغات و اصطلاحاتی است که در طول تاریخ وارد فرهنگ و تمدن اسلامی شده است. نویسنده در طول بیش از سی سال با بررسی متون مربوط به فرهنگ و تمدن اسلامی مجموعه‌هایی به نام «فرهنگ علوم عقلی»، «فرهنگ علوم نقلی» و «فرهنگ مصطلحات عرفانی و فرهنگ مصطلحات صدرالدین شیرازی» به چاپ رسانده است. نویسنده همه این مجموعه‌ها به اضافه مستدرکات بسیاری دیگر در این کتاب حاضر گردآوری، تنظیم و در دسترس قرار داده است.

از دیدگاه نویسنده، علمی که وارد در عالم اسلام شده و به وسیله دانشمندان اسلامی که اکثر آنان ایرانی الاصل بودند، گسترش یافته، دو دسته است:

۱- آن دسته که مستقیماً به مسائل دینی و تفسیر قرآن و مسائل کلام اسلامی وابسته است که احیاناً با استناد به فنون خاصی از متن و بطن خود اسلام استخراج و به صورت علم و فنی مستقل درآمد است؛ مانند: علم فقه، اصول، حدیث و تفسیر و علوم قرآنی مانند تجوید و علم قرائت.

۲- دسته دیگر علمی که به طور مستقیم روابطی با دین و مسائل عبادی و اجتماعی اسلامی ندارند، لکن همین علوم در مرحله‌ای در خدمت قرآن و دین قرار می‌گیرند؛ مانند فلسفه، منطق، هیئت، نجوم، و بالاخره ریاضیات بمعنی عام و علوم طبی و طبیعی و حتی علوم غریبه و طلسمات و اوراد (سجادی، فرهنگ علوم اسلامی، ۱۳۷۳: ۸/۱).

در این کتاب اصطلاحاتی مانند تجوید (همان، ۱/ ۴۹۳)، ترتیل (همان، ۱/ ۵۰۷)، قراء سبعة (همان، ۳/ ۱۴۷۲) و برخی دیگر از اصطلاحات مرتبط با علوم و فنون قرائات بیان شده است.

۲. کتب اصطلاح‌شناسی دانش حدیث

دانش قرائت به لحاظ برخی از موضوعات مانند بررسی سند قرائات، راویان قراء و طریق روایت آنان، روایات مرتبط با قرائت از ائمه معصومان (علیهم‌السلام)، یا صحابه و تابعان و اجازه قرائت، دارای ارتباطی با دانش حدیث است و هم به لحاظ ظاهری و هم به لحاظ محتوایی مشترکاتی با این دانش دارد. اصطلاحاتی مانند طریق، اجازه، روایت، راوی و سند، از اصطلاحاتی است که به لحاظ ظاهری و محتوایی دارای اشتراکاتی با دانش حدیث است؛ لذا مراجعه به اصطلاح‌نامه‌های دانش حدیث نیز می‌تواند در تبیین موارد اشتراک و افتراق و بازشناسی اصطلاحات هر دو دانش مؤثر باشد.

در مورد دانش حدیث اصطلاح‌نامه‌های متعددی به نگارش در آمده است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱- کتاب «معجم المصطلحات الحدیثیه» از عبدالماجد غوری که به زبان عربی نگارش یافته است و از سوی انتشارات دار ابن کثیر در دمشق در سال ۱۴۲۸ق به چاپ رسیده است.

۲- کتاب «تیسیر مصطلح الحدیث» به قلم محمود طحان، استاد حدیث در دانشگاه شریعت کویت که از سوی انتشارات مرکز الهدی للدراسات در شهر اسکندریه مصر، در سال ۱۴۱۵ هجری قمری به چاپ رسیده است.

۳- کتاب «علوم الحدیث» اثر علامه البانی که به کوشش عصام موسی هادی از سوی انتشارات الدار العثمانیه و دار ابن حزم در سال ۱۴۲۴ق در بیروت به چاپ رسید.

۳. کتب اصطلاح‌شناسی دانش فقه

برخی از مباحث دانش فقه مانند کیفیت قرائت قرآن در نماز، آداب قرائت قرآن، مستحبات ادای واجباتی که به زبان عربی باید خوانده شوند، صیغه‌های عقود و تجویز یا عدم تجویز قرائت قراء سبعة در نماز از جمله مباحثی است که مباحث دانش قرائت را با دانش فقه پیوند می‌زند. مطالعه کتب اصطلاح‌شناسی دانش فقه نشان می‌دهد که برخی از اصطلاحات دانش قرائت مانند تجوید، مخارج و صفات حروف، مد، احکام حروف، قراء سبعة، ترتیل، سکت، سجده واجب و مستحب، قرائت، تلاوت، سوره، بسمله، وصل، وقف، ابتداء، حرکت و سکون و حجیت قرائات از اصطلاحاتی است که در این کتب مورد تأمل و بررسی قرار گرفته است.

- در این قسمت به برخی از اصطلاح‌نامه‌های دانش فقه اشاره می‌شود تا از رهگذر آشنایی با آن بتوان تحقیقات عمیق در ارتباط با پیوند دو دانش فوق بنا نهاد.
- ۱- «طلبة الطلبة فی الإصطلاحات الفقهية» به قلم عمر بن محمد نسفی (۵۳۷ ق) همراه با حاشیه محمدحسن اسماعیل شافعی از سوی انتشارات دار الکتب العلمیه، در بیروت در سال ۱۹۹۷م. به چاپ رسید.
 - ۲- «اصطلاحات فقهی» از حسین مروج در سال ۱۳۷۹ش. از سوی انتشارات بخشایش در قم، به زیور طبع آراسته گردید.
 - ۳- «التعريفات الفقهية» نوشته محمد عمیم الاحسان مجددی برکتی که به زبان عربی از سوی انتشارات دار الکتب العلمیه و منشورات محمد علی بیضون در بیروت در سال ۲۰۰۹م برای دومین بار به چاپ رسید.
 - ۴- «القاموس الفقهی لغة و اصطلاحات» که به قلم سعدی ابوجیب، از سوی انتشارات دار الفکر در دمشق به سال ۱۴۰۸ق برای دومین بار چاپ گردید.
 - ۵- «مبادی و اصطلاحات علم فقه» به قلم جلال جلالی‌زاده از سوی انتشارات احسان در تهران و در سال ۱۳۸۷ش به چاپ رسید.

پیشنهادات

- با توجه به مطالبی که در این مقاله بیان شد، می‌توان زمینه‌های تحقیق فراوانی را در حوزه علوم و فنون قرائت پیدا و دنبال نمود که جهت تعلیم و تعلم این دانش بسیار مؤثر است. برخی از تحقیقاتی که می‌توان در این راستا به انجام رسانید، معرفی می‌گردد:
۱. ترجمه کتب مصطلحات القرائات به زبان فارسی همراه با نقد و تحلیل؛
 ۲. تدوین کتابی در حوزه مصطلحات القرائات و علوم مربوط به آن با رویکرد شیعی؛
 ۳. گونه‌شناسی اصطلاحات دانش قرائت بر اساس علوم مؤثر در قرائات یا تأثیرگذاری دانش قرائت بر دیگر علوم و بر اساس رابطه اصطلاحات دانش با یکدیگر؛
 ۴. بررسی خاستگاه اصطلاحات دانش قرائت و علوم مرتبط؛
 ۵. بررسی نقش دانشمندان فریقین در پیدایش و تکمیل اصطلاحات دانش قرائت؛
 ۶. بررسی سیر تطور اصطلاحات دانش قرائت در میان دانشمندان آن؛
 ۷. تدوین کتابی در حوزه مصطلحات علم الرسم و علم الضبط؛
 ۸. تدوین کتابی در حوزه مصطلحات علم الاصوات و فنوتیک.

نتیجه

۱. فعالیت در حوزه اصطلاحات دانش قرائت و علوم مرتبط با آن نسبت به علوم دیگر بسیار کمتر است.
۲. عمده فعالیت‌ها در دانش قرائت از سوی دانشمندان اهل سنت شکل گرفته است و دانشمندان شیعی به ندرت در این حوزه گام برداشته‌اند.
۳. منابع تخصصی مصطلحات القرائت را می‌توان به دو دسته مطول و مختصر تقسیم‌بندی نمود.
۴. کتب تألیف شده در حوزه اصطلاحات علوم قرآنی می‌تواند منبعی مفید برای فهم و دریافت اصطلاحات حوزه قرائت به شمار آید.
۵. اصطلاحات دانش قرائت بر اساس رابطه معنایی، به اقسام گوناگونی مانند متداخل، مشترک، متباین و مترادف تقسیم‌پذیر است.
۶. اصطلاحات دانش قرائت بر اساس خاستگاه و علوم مرتبط به اقسام گوناگونی مانند مصطلحات القرائه، مصطلحات الحدیث، مصطلحات الفقه، مصطلحات التجوید و مصطلحات الرسم و الضبط تقسیم‌پذیر است.
۷. ترجمه، تدوین متون، نقد کتب مصطلحات، بررسی خاستگاه اصطلاحات، گونه‌شناسی آنها و بررسی نقش دانشمندان در حوزه اصطلاحات دانش قرائت از جمله فعالیت‌های مفید و لازم در این عرصه به شمار می‌رود.

منابع

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۲. ابوجیب، سعدي، القاموس الفقهی لغة و اصطلاحات»، دمشق: دار الفكر، چاپ دوم، ۱۴۰۸ق.
۳. احمد نگرى، عبد النبى بن عبد الرسول، جامع العلوم فى اصطلاحات الفنون، ۱۳۹۵ق.
۴. اسرار، مصطفى، فرهنگ اصطلاحات تجويد، تهران: بی نا، ۱۳۸۲ش.
۵. جلالی زاده، جلال، مبای و اصطلاحات علم فقه، تهران: احسان، ۱۳۸۷ش.
۶. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
۷. حریری، محمد یوسف، فرهنگ اصطلاحات قرآنی، قم: هجرت، چاپ دوم، ۱۳۸۴ش.
۸. حفاوی، محمد ابراهیم، دراسات أصولیة فی القرآن الکریم، مکتبة و مطبعة الاشعاع الفنیة، القاهرة: بی نا، ۱۴۲۲ق.
۹. خرّمشاهی، بهاء الدین، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران: ناهید/ دوستان، چاپ سوم، ۱۳۸۹ش.
۱۰. خولی، محمد علی، معجم علم الاصوات، الرياض، بی نا، ۱۴۰۲ق.
۱۱. دامن پاک مقدم، ناهید، بررسی نظریه عرفی بودن زبان قرآن، تهران: نشر تاریخ و فرهنگ، ۱۳۸۰ش.
۱۲. دوسری، ابراهیم بن سعید، مختصر العبارات لمعجم مصطلحات القرائات، ریاض، ۱۴۲۹ق.
۱۳. دوسری، ابراهیم بن سعید، معجم المصطلحات فی علمی القرائات و التجوید، الرياض، ۱۴۲۵ق.
۱۴. سجادی، سید جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: کوشش، ۱۳۷۳ش.
۱۵. شافعی حفیان، احمد محمود عبد السمیع، أشهر المصطلحات فی فن الاداء و علم القرائات، دارالکتب العالمیه، ۱۴۲۲ق.
۱۶. شاکر، محمد کاظم، مبانی و روش های تفسیری، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲ش.

۱۷. شهیدی پور، محمد رضا، آشنایی با اصطلاحات مهم علم قرائت و تجوید، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲ش.
۱۸. ضباع، علی محمد، الاضائه فی بیان اصول القرائه، مصر، بی تا، بی نا.
۱۹. طحان، محمود، تیسیر مصطلح الحدیث، مرکز الهدی للدراسات، اسکندریه، بی نا، ۱۴۱۵ق.
۲۰. غوری، عبد الماجد، معجم الصطلحات الحدیثیه، دمشق: دار ابن کثیر، ۱۴۲۸ق.
۲۱. مجددي برکتی، محمد عمیم الاحسان، التعریفات الفقهیة، بیروت: دار الکتب العلمیة - منشورات محمد علی بیضون، چاپ دوم، ۲۰۰۹ م.
۲۲. مروج، حسین، اصطلاحات فقهی، قم: بخشایش، ۱۳۷۹ش.
۲۳. المسئول، عبد العلی، معجم مصطلحات علم القرائات القرآنیة، قاهره: دارالسلام، ۱۴۲۸ق.
۲۴. ملکی اصفهانی، مجتبی، فرهنگ اصطلاحات اصول، تهران: احسان، ۱۳۸۷ش.
۲۵. نسفی، عمر بن محمد، طلبه الطلبة فی الإصطلاحات الفقهیة»، بیروت، دار الکتب العلمیة - منشورات محمد علی بیضون، ۱۹۹۷م.
۲۶. هادی، عصام موسی، علوم الحدیث، بیروت: الدار العثمانیة - دار ابن حزم، ۱۴۲۴ق.
۲۷. هاشمی شاهرودی، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام) - مرکز پژوهش های فارسی الغدیر، ۱۴۲۶ق.
۲۸. یعقوب زاده، اصطلاح نامه علوم قرآنی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی / دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶ش.